

Yusif MAHMUDOV

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

Dağlıq Şirvan Regional Təhsil İdarəsi,

e-mail: diriliqurbani@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2024.1.117>

GÜNEY AZƏRBAYCAN FOLKLORU VƏ YAZILI ƏDƏBİYYAT ÖRNƏKLƏRİNDƏ TƏBİƏT-İNSAN MÜNASİBƏTLƏRİNİN TARİXİ KÖKLƏRİ

Xülasə

Ekologiya elminin yarandığı dövrə (XIX əsrin II yarısı) qədər insanların ətraf mühitə münasibəti yaradıcı sənət nümunələrində öz əksini tapıb. Bu, ilk növbədə əhalinin məişət və təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı olduğu üçün getdikcə əlaqəli inkişaf edib. Qədim xalq sənəti və folklor örnəklərində biz onun izlərinə rast gəlirik. Sonrakı dövrlərdə yazılı ədəbiyyatın inkişafı təbiət-insan münasibətlərinə yeni məzmun vermişdir. Apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, Güney Azərbaycanda yaradıcı sənətin bütün növləri tarixən təbiət-insan münasibətləri çərçivəsində mövcud olmuş, ətraf mühitə qayğı və onun qorunmasına diqqət göstərilmişdir. Biz bunu Təbriz qrupuna aid edilən xalçalarda, folklor janrında, nəqqaşlıq, ağac və metal üzərində döymə, divar rəsmlərində və s. kimi xalq sənətkarlığında aydın görürük. Başqa ölkə və xalqlarda olduğu kimi Güney Azərbaycanda da milli-mədəni inkişaf folklor əsasında intişar edərək, təcridən yazılı ədəbiyyata keçmiş və xalq ruhunun özünüifadə vasitələrindən birinə çevrilmişdir.

Araşdırmalarımız göstərir ki, atalar sözü və tapmacalarda, bayatı və laylalarda, aşıq şeirlərində, nəğmələrdə və yazılı ədəbiyyatda kifayət qədər ekoloji fikirlərə aid nümunələr vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, ətraf mühitə münasibət və onun qorunması tarixinin öyrənilməsində bu örnəklər mühüm əhəmiyyət daşıyır. Təqdim etdiyimiz əsər o dövr üçün xarakterik olan bir çox ekoloji problemlərin açılmasına kömək edir.

Açar sözlər: əhali və ətraf mühit, folklor örnəklərində və yazılı ədəbiyyatda təbiət, ətraf mühitə qayğı, təbiətin qorunması

Yusif MAHMUDOV

HISTORICAL ROOTS OF NATURE-HUMAN RELATIONSHIPS IN EXAMPLES OF SOUTH AZERBAIJAN FOLKLORE AND WRITTEN LITERATURE

Summary

People's attitude towards the environment has been reflected in examples of creative art until the time when the science of ecology was born (second half of the

19th century). It has developed progressively because it is primarily related to the household and economic activities of the population. We find traces of it in ancient folk art and folklore examples. In the later periods, the development of written literature gave new content to nature-human relations. Our researches show that all types of creative art in South Azerbaijan have historically existed within the framework of nature-human relations, and attention has been paid to the environment and its protection. We can see it in carpets belonging to the Tabriz group, folklore, carving, art of forging on wood and metal, wall paintings, etc. as we can clearly see in folk crafts. As in other countries and communities, the national-cultural development in South Azerbaijan was based on folklore and gradually passed into written literature and became one of the means of self-expression of the people's spirit. Our research shows that there are enough examples of ecological ideas in proverbs and riddles, old songs and lullabies, love poems, songs and written literature. It should be noted that these examples are of great importance in the study of the history of the attitude to the environment and its protection. The work presented by us helps to reveal many environmental problems characteristic of that period.

Key words: population and environment, nature in folklore examples and written literature, environmental care, nature protection

Юсуф МАХМУДОВ

**ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ ПРИРОДНО-ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ
ОТНОШЕНИЙ НА ОБРАЗЦАХ ФОЛЬКЛОРА И ПИСЬМЕННОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА**

Резюме

Вплоть до периода зарождения науки экологии (II половина XIX века) отношение людей к окружающей среде отражалось на образцах творческого искусства. Это развивалось все более взаимосвязанно, поскольку в первую очередь это было связано с бытовой и хозяйственной деятельностью населения. В образцах древнего народного искусства и фольклора мы находим его следы. Развитие письменной литературы в последующие периоды дало новое содержание отношениям природа-человек. Проведенные нами исследования показывают, что в Южном Азербайджане все виды творческого искусства исторически существовали в рамках природно-человеческих отношений, уделялось внимание заботе об окружающей среде и ее охране. Мы ясно видим это в коврах, относящихся к Тебризской группе, фольклорном жанре, в народных промыслах как вышивке, татуировках по дереву и металлу, настенных росписях и т. д. Как и в других странах и народах, в Южном Азербайджане национально-культурное развитие зародилось на основе фольклора, постепенно перешло в письменную литературу и стало одним из средств самовыражения народного духа.

Наши исследования показывают, что в пословицах и загадках, баянях и колыбельных, любовных стихах, песнях и письменной литературе достаточно примеров экологических идей. Следует отметить, что эти закономерности имеют важное значение при изучении отношения к окружающей среде и истории ее охраны. Представленная нами работа помогает раскрыть многие экологические проблемы, характерные для того времени.

Ключевые слова: население и окружающая среда, природа в фольклоре и письменной литературе, забота об окружающей среде, охрана природы

Giriş

Güney Azərbaycan ədəbi tarixində folklor nümunələri çoxluq təşkil edir. Bunlardan bayatıları, laylaları, tapmacaları, alqış və qarışları, aşıq qoşqularını, dastanları, yanılmacları, əmək və mövsüm nəğmələrini, holavarıları, qaravəlliləri və b. -ni göstərmək olar. Bu cür şifahi xalq yaradıcılığı janrları daha çox insanların həyat tərzini, məişət və təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı olsa da, əhalinin yaşamında böyük rol oynayan canlı və cansız təbiətə xüsusi yer ayrıldığını görürük. Yağışla bağlı sayaların birində deyilir:

Çömçə xatun nə istər,
Şırhaşır yağış istər.
Əli-qolu xəmirde,
Bircə qaşığı su istər.

Əhalinin təbiətə münasibəti neqativ hal kimi qəbul edilən qarğışlarda belə onun qorumasına kömək etmişdir. Aşağıdakı bayatı bunun tipik nümunəsidir:

Gün çəkilib batanda,
Gündüzə şər qatanda.
Ovçu əlin qurusun,

Marala ox atanda. [Cənubi Azərbaycan antologiyası, 1981: I c., s.341]

Yazılı ədəbiyyat ətraf mühitə münasibətdə əskidən gələn ənənəni davam etdirmiş, canlı təbiəti bədii lövhələr şəklində verməklə onun təbliğində, tanınmasında və qorunmasında müstəsna dərəcədə əhəmiyyətli iş görmüşlər. Məsələn, Həbib Sair (XIX əsr) “Nəsihətnamə” poemasında yazırdı:

Bahar əyyamı bir gün kim, zəmanə
Səfa vermişdi bağü bustanə.
Nə aləm? Bağü səha səbzü xürrəm,

Məhəbbət aləmi tək özgə aləm. [Cənubi Azərbaycan antologiyası, 1981: I c., s.192-193]

Şair bu şeir parçasında təbiətdə canlıların həyatında baş verən mövsüm hadisələrini, fəsil dəyişikliklərini ustalıqla göstərə bilmişdir. Bu cəhətdən XVIII əsrdə yaşayıb yaratmış. Qətran Təbrizi, Sahib Təbrizi, Marağalı Əvhədi, Şah İsmayıl Xətai kimi klassik şairlərin əsərləri xüsusi maraq kəsb edir. XIX əsr şairi İrəc Mirzə

fəsil dəyişikliyi elə tərənnüm edib ki, heyran qalmamaq mümkün deyildir. Onun bu şeirində ətraf mühitə təsir göstərən biotik və abotik faktorlar geniş yer alıb.

Gül fəsli gəlib gülər çəmənzar,

Oxşar çiçəyi bu xoş havalar.

Sübhün küləyi əsir fərəhlə,

İncə nəfəsində bir səfa var.

Bülbül yetişib vüsala bağda

Açmış necə dadlı macəralar. [Cənubi Azərbaycan antologiyası, 1983: II c., s.202]

Güney Azərbaycanın aşiq yaradıcılığı da bu cəhətdən səciyyəvidir. Aşiq Qərib, Aşiq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım Tikmədaşlı və başqalarının nəinki qoşqularında, həm də onlara bağlı dastanlarda ətraf mühitin müxtəlif problemlərinə aid elmi mahiyyət kəsb edən zəngin fikirlər vardır.

Material və metodlar

Tədqiqatın materialları Güney Azərbaycana aid toplanmış folklor nümunələri, XIX əsrin I yarısına qədərki dövrdə yaşayıb yaratmış klassik şairlərin əsərləri, monoqrafiyalar, elmi-kütləvi ədəbiyyatlar, dövrü nəşrlər əsasında əldə edilmişdir.

Məqaləni işləyərkən onun istiqamətinə uyğun tədqiqat prosesində tətbiq olunan mövcud metodlardan istifadə edilmişdir.

Müzakirələr və nəticələr

Ətraf mühitə təsir edən əsas faktorlardan biri ovçuluq peşəsidir. İnsan yarandığı ilk dövrlərdən yaşayış tələbatını (qida, geyim, sığınacaq və s.) ödəmək üçün yığıcılıq, balıqçılıq və ovçuluqla məşğul olmağa başlamışdır. Bunların içərisində canlı təbiətə ovçuluq daha ciddi ziyan vurmuşdur.

Ovçuluğun ətraf mühitə təsirinə dair

Öyrənmişlər ki, yüz illər ərzində minlərlə növün nəslinin kəsilməsinə ovçular səbəb olmuşlar. Hələ qayda-qanunların olmadığı dövrlərdə heyvanların intensiv ovlanması qarşısını almaq üçün el adətləri və folklor yaradıcılığı köməyə gəlmişdir. Təqdim olunan bayatıların hər birində təssüf də var, qarğış da, inilti və sızıltı da. Bu şeirlərin yaradıcısı heyvanın halına acımaq, onun harayını dilə gətirmək, çəkdiyi əzabı car eləməklə ovçunu əməllərindən çəkəndirməyə çalışıb. Şübhəsiz, bu şeirlərin qadağa effekti az olmayıb:

Ovçuyam, ov deyiləm,

Çaxmağam, qov deyiləm.

Qolu qırılmış ovçu,

Vurulan ov deyiləm. [Güney Azərbaycan folkloru, 2020: IX kitab, s.119]

Dağların maralıyam,

Təbrizdən aralıyam.

Ovçu ox atdı, keçdi,

Sinəsi yaralıyam. [Güney Azərbaycan folkloru, 2020: IX kitab, s.128]

Təbrizdə durdu düşmən,
Tələsin qurdu düşmən.
Zalım ovçu ox atdı,
Ceyranı vurdu düşmən. [Güney Azərbaycan folkloru, 2020: IX kitab, s.144]
Nənələrimiz körpə balalarına layla çalanda belə maralın yayıldığı yeri (dağı), onu izləyən ovçunu nişan verir, qorxudan maralın özünü itirdiyini (“qalmaz qaralı”), dayanmaq səbrinin kəsildiyini dilə gətirir.

Dağın maralı
Gözlər qaralı.
Ovçu görəndə,
Qalmaz qaralı
Bu balama qurban. [Cənubi Azərbaycan antologiyası, 1983: III c., s.493]
Bununla da ürəyi soyumur. Maralın dilindən ovçuya qarğış yağdırırdılar:
Ovçular düşən yerdə
Yay-oxun quran yerdə
Görüm əlin qurusun
Mənə ox vuran yerdə. [Cənubi Azərbaycan antologiyası, 1983: II c., s.496]
Bəzən qarğışla kifayətlənmir, otlaq sahəsinə “tapşırırdılar” ki, maralın yerini deməsin:

Ovçu maral axtarır,
Göstərmə yerin, dərə. [Arazam, Kürə bəndəm, 1986: s.18]
Bu narahatlıq əbəs deyildi. Intensiv ovlanma heyvanların sayının kəskin azalmasına səbəb olurdu.

Bu dağda maral azdı,
Ovçu çox, maral azdı. [Arazam, Kürə bəndəm, 1986: s.27]
Bizə görə, aşağıdakı atalar sözünün yaranmasının real səbəblərindən biri də elə budur:

Ovçuya dağı nişan verərlər, ovu nişan verməzlər. [Cənubi Azərbaycan antologiyası, 1983: II c., s.529-532]

Aşıq ədəbiyyatında da ovçuluqla barədə fikirlər az deyildir. Məsələn, Xəstə Qasım qoşmalarının birində “Ovçu olan bəslər alıcı quşu” dedikdə, ovçuların ov zamanı öyrədilmiş yırtıcı quşlardan istifadə etdiklərini bildirir. O, kəkləklərin təhlükə hiss edən kimi uçub oradan uzaqlaşdığını, bununla da müdafiə instinktinə malik olduqlarını göstərir:

Heç bilmirəm ovçusunmu görübdü,
Üz tutdular biyabana, kəkləklər. [Aşıq şeirindən seçmələr, 2005: I c, s.177]

Bitkilərin faydası. Meşə ekosisteminə neqativ təsir

Güney Azərbaycan folklorunda yaşıl bitkilərin faydalı cəhətləri yüksək qiymətləndirilir. Əlibaltalı insanların meşəyə getməsi onlarda aqressiya yaradır. Novruz inanclarının birində deyilir:

Meşəyə gedən öz ağacın kəsər. [Cənubi Azərbaycan antologiyası, 1983: II hissə, s.534]

İnsan niyə öz ağacını kəsməlidir ki? Əlbəttə, heç kim öz ağacına dəyməz, ancaq bu cür inanc həmin şəxsi qorxuya salır, onu niyyətindən əl çəkməyə məcbur edir.

“Qaragilə” xalq mahnısında isə ağacın yalnız təsərrüfat, qida və dərman əhəmiyyəti deyil, sağlamlığa xidmət edən dincəlmək, kölgələnmək kimi yorğunluğu aradan qaldıran və əsəblərin sakitləşməsinə təmin edən xüsusiyyətləri diqqətə çatdırılır:

Ağac olaydım,
Yolda duraydım.
Sən gələn yola,
Qaragilə,

Kölgə salaydım. [Güney Azərbaycan folkloru, 2020: IX kitab, s.165]

Qeyd etmək lazımdır ki, Yer kürəsində yayılmış bütün canlıların davamlı inkişafında bitkilərin, xüsusən də meşələrin misilsiz əhəmiyyəti vardır. Planetimizin oksigenlə təchizatı bilavasitə onların hesabına baş verir. Çoxillik müşahidələri əsasında bunu yaxşı dərk edən insanlar yaratdıqları sənət əsərlərində və folklor nümunələrində bitkilərdən də yan keçməyib. Onlarla bağlı bir neçə deyim və söyləmələrə, inanclara nəzər yetirək:

“Gövşəndən qurumamış buğda götürənin ölüsü ölər, qurumuş buğda götürənin oğlu olar” [Güney Azərbaycan folkloru, 2020: IX kitab, s.309]. Buğda tam yetişmədikdə (qurumadıqda) o toxum kimi istifadəyə yaramır, qurumuş (yetişmiş) buğdadan un, yarma, qovut və s. kimi müxtəlif qida məmulatları əldə edilir. Tam yetişməmiş buğda nəm olur, kiflənir və cücərmə qabiliyyətini itirir. Bu isə əkin üçün nəzərdə tutulmuş həmin buğdanın nəslinin davam etdirə bilməməsi deməkdir. Ekoloji baxımdan inanclar vasitəsilə bu cür çağırışlar aqrrotexniki qaydalara düzgün əməl etməklə nəticələnir və kənd təsərrüfatı üçün faydalı olur. Ona görə də demişlər: “qurumuş buğda götürənin oğlu olar.”

Belə bir inanc da var ki, “Səpilən toxum oğurluq olsa, bitməz.” [Güney Azərbaycan folkloru, 2020: IX kitab, s.312]. Göründüyü kimi, bu tip deyimlər və inanclar insanı kamilliyə kökləyir, onu mənfi keyfiyyətlərdən uzaq durmağa çağırır. Əks təqdirdə, məhsul əmələ gəlməz, aclıq olar.

El dilində belə bir deyim də var: “Meşədə düz ağacı kəsərlər.” Bu fikir insanın antropogen faktor olaraq bitkilərə neqativ təsirinin nəticəsi kimi yaranıb. Buna bənzər başqa bir fikirlə Güney Azərbaycan folklorunda qarşılaşırıq. Təəssüf ki, bu cür hallara elə bizdə də az rast gəlinmir: “Sən gördüyün ağaclar kürəkliyə kəsildi” [Arazam, Kürə bəndəm, 1986: s.94]. Meşədə ağacın düzünü kəsmək ifadəsi realdır. Bu, inşaat tələbatı ilə bağlıdır. Eyni zamanda meşəyə ciddi ziyan verməkdir. Meşələrə dəyən zərərlə bağlı hər hansı münasibət onun qırılmasına etirazdır, qorunmasına çağırışdır. İnsanlar ta qədimdən biliblər ki, “meşələr planetimizin ağciyərləridir.” Onların kökünü kəsmək həyatın tükənməsinə aparıb çıxara bilər.

“Tikan əkən gül götürməz.” [Güney Azərbaycan folkloru, 2020: IX kitab, s.534]

Bu atalar sözünün anlamı sadə olub, irsiyyətlə bağlı məsələni özündə ehtiva edir. Yəni tikan tikan bitirər. Demək istəmişlər ki, əmələ gələn yeni tikan bitkisi tikanın genetik xüsusiyyətlərini daşıyacaq, özünə oxşayacaq.

Heyvanlara münasibət haqqında

Güney Azərbaycan folklorunda diqqətimizi çəkən deyimlərin bir çoxu heyvanlara münasibətlə bağlıdır. Bu, onların həyat tərzində, çoxalma və inkişafında, qida əlaqələrində, davranışlarında və s. kimi bioekoloji xüsusiyyətlərində özünü göstərir. Məsələn, qurbağa ilə bağlı deyimlərin birində oxuyuruq:

Dünyaya gələndə ayaqsız gələr,

Dünyadan gedəndə ayaqlı gedər. [Cənubi Azərbaycan antologiyası, 1981: I c., s.357]

“Çalağan göydə fırlanar, cücənin ürəyi bulanar” [Cənubi Azərbaycan antologiyası, 1983: II c., s.99]. Bu atalar sözündə yırtıcı quş olan çalağanla onun qida obyektı – cücə təsvir edilib. Başqa sözlə, burada yırtıcı-şikar əlaqələri əksini tapıb.

Takson kimi pişik yırtıcı heyvanlardan pələng, bəbir, aslan, hepard, leopard və vaşaqə yaxın, qohum növdür. Bunlar məməlilər sinfinin pişikkimilər fəsiləsində birləşirlər. Həyat tərz, davranış, ovetmə, dincəlmə, hərəkət, qidalanma, çoxalma, özünüqoruma və s. kimi ekoloji xüsusiyyətləri oxşardır. Onlar həm də morfoloji cəhətdən bir-birlərini tamamlayırlar. Güney Azərbaycan folklorunda pişiklərə aid bu bənzətmə necə də uyğundur və yerinə düşür:

Görüşü aslan kimi,

Duruşu qaplan kimi.

Yayılr həsir kimi,

Sürünür əsir kimi. [Cənubi Azərbaycan antologiyası, 1981: I c., s.544]

“İlan yeddi qardaş olar” [Güney Azərbaycan folkloru, 2020: XIX kitab, s.53]. Bu deyim tarixən xalqımızın inanc sistemində özünə yer tapmış və canlı təbiətin qorunmasında uzun illər fayda verən ifadə kimi diqqəti cəlb etmişdir. Bu, o anlama gəlir ki, ilanı öldürmə, öldürərsən, o biri qardaşları səni tapıb ölən ilanın hayıfını çıxarlar. Bununla da ilan öldürmək istəyi boşa çıxır, öldürməkdən, incitməkdən çəkinərlər.

XV-XVI əsr Güney Azərbaycan şairi Ş.İ.Xətəinin şeirlərində yerli faunaya aid olmayan bəzi heyvanların adları çəkilir:

Fil yükün yüklətmə, qarınca çəkməz,

Dürlü reyhan çoxdur, gül kimi qoxmaz. [Mahmudov Y.M. 2015: səh.31-56]

Bu onu göstərir ki, əvvəlki yüzilliklərdə mövcud olmuş Azərbaycan təbiəti biomüxtəliflik cəhətdən daha zəngin imiş. Sonralar təbii və antropogen faktorların təsirindən bəzi növlər sıradan çıxmışdır: Burdaca qeyd edək ki, Xətai ilə eyni vaxtda yaşamış Quzey Azərbaycandan olan haqq aşığı, el şairi Dirili Qurbani də “Göndər” qoşmasında eyni fikri ifadə edir. Bu isə bizim qeyd olunan problemə doğru yanaşmamızın sübutudur. Əvvəlki tədqiqatlarımızda buna ətraflı toxunmuşuq:

Xətayim der bayağı,
Atlandı bayağı.
Quşlarda nə quşu var,
Təpəsində ayağı? [Mahmudov Y.M. 2015: səh.31-56]

Bayatı-tapmacada çəyirtkənin morfofizioloji quruluşu, davranışı, hərəkəti çox qısa və yığcam təsvir edilmişdir ki, bunun da öyrədici əhəmiyyəti vardır. Tapmacaların bu şəkildə təqdim edilməsi onu daha rahat yadda saxlamağa imkan verir. Quzey Azərbaycan aşığı Sarı Aşıqda da buna bənzər bir bayatı olduğu məlumdur.

Təbiətdə heyvanlar arasında qida əlaqələri mövcuddur. XIX əsr Güney Azərbaycan şairi İrəc Mirzə (XIX əsr) “Balaca siçanla pişiyin hekayəti” şeirində qida əlaqələrinə toxunub. Şeirdə zahirən yırtıcı-şikar əlaqəsinə işarə edilir. Bunu ana pişiklə bala pişiyin “söhbəti”ndə aydın şəkildə görürük [Cənubi Azərbaycan antologiyası, 1981: I c., s.199-200]:

Ana: bil ki, pişik bizə yaddır
Tanımırsan yamanca cəlləddir.
Dost ola bilməyib pişiklə siçan
Nə deyirsə yalan deyir, balacan.

Təbiətin qorunması hər zaman aktual olmuşdur. Təbiət hadisələrini, təbiət fəlakətləri istisna etsək, vətəni təbiətdə bütün növlər hər cəhətdən (say, yaşayış yeri, qidalanma, yuvalama və s.) təbiət qanunlarına uyğun olaraq nizamlı şəkildə yaşayırlar və ömürlərini bitirirlər. Yeganə insan amili onların normal həyat tərzinə mane olur, öz tələbatlarına uyğun məhv edirlər. Əsrlərlə, minilliklər boyu belə olub. Ona görə də təbiət getdikcə kasıblaşır, növlərin sayı azalır və ya tamamilə itir. Bu isə, yaradıcı insanları zaman-zaman düşündürmüş və narahat etmişdir. Təsədüfi deyildir ki, Ş.İ.Xətai əhalidən təbiətdəki hər bir canlıya, o cümlədən çöl quşlarına qarşı diqqətli olmağı tövsiyə edirdi:

Yol daşını yol quşuna
Atma, qardaş, kərəm eylə. [Mahmudov Y.M. 2015: səh.31-56]

İnsan ekologiyası – mənəvi ekologiya: ətraf mühitə baxış

Bizə görə insan ekologiyası mahiyyətcə özünü onun mənəviyatında tapır. Bu baxımdan Azərbaycan folkloru böyük bir xəzinəni xatırladır. Burada insanın şəxsi keyfiyyətləri və cəmiyyətə, başlıcası ətraf mühitə təsiri özünü qabarıq göstərir. Baxaq:

“Çalışanı ac, tənbəli tox görə yoxdur.” [Güney Azərbaycan folkloru, 2020: XIX kitab, s.44]. – Bu fraza ən çox mənəviyyatla bağlıdır, insan ekologiyasını özündə ehtiva edir. Yəni, insanı əmək fəaliyyətinə bağlayan tipik nümunədir.

Bizdə olduğu kimi, Güney Azərbaycanda da keçirilən Novruz adətlərində od üstündən tullanmaq var. Biz hoppananda deyirik: ağırlığım, uğurluğum burda qalsın, yəni tökülüb yansın. Güneylilər də mahiyyətcə eyni fikri ifadə edirlər:

“Axşam oldu, ot yandırallar, otun üsdünnən atdanallar, diyəllər: “Sənin qırmızılığın mənə, mənim sarılığım sənə” [Güney Azərbaycan folkloru, 2020: IX kitab, s.280].

Burada alovun qırmızılığı onun enerji mahiyyətinə gəlir, yəni güc, sağlamlıq mənasında. Ancaq odun sarılığı, sarılmaq-solmaq, xəstələnmək, azarlamaq mənasında işlənir. Bu ritualda xəstəlikdən qurtulmaq istəyi var.

Çərşənbə mərasim nəğmələrində də uşaqların od üstündən atlandırılması sağlamlıqla bağlı mənanı ifadə edir:

“Çərşənbə axşamı mərdüm yığışar, kəndin rəsmi rusuminən hər kəsən öz damına çıxar ot yandıralla. Uşaxları otdan atdandırallar, özləri atdanallar.” [Güney Azərbaycan folkloru, 2020: IX kitab, s. 280]. Od-Alov gücün ifadəsi, enerji daşıyıcısıdır, xoşbəxtliyə aparan yoldur. Ümumən, sağlamlığın keşiyində dayanan rəmzdür. Tarixən Oda inamın bir səbəbi də bu olub. İnsana əziyyət verən, baş və diş ağrıları kimi sızılıtlı ağrıları da odun götürəcəyinə inanıblar:

Dərdim, bəlam, diş ağrım,

Ağrılığım, baş ağrım.

Tökülsün odda yansın,

Mənim baxdım oyansın. [Güney Azərbaycan folkloru, 2020: IX kitab, s. 281]

Suyun əhəmiyyəti və yağışyağdırma mərasimi

Yağış yağıdırma mərasimi insanların suya tələbatından yaranır. Məişət və təsərrüfatda ən çox işlənən sudur. Onsuz yaşayış mümkün deyil. Su bütün canlı orqanizmlərin əsasını təşkil edir. Orqanizm 20%-ə qədər su itirdikdə məhv olur. Su minlərlə bitki və heyvan üçün yaşayış mühitidir. Qidalı maddələrin həll olmasında və daşınmasında əvəzsizdir. Yaşıl bitkilər sudan istifadə edərək fotosintez prosesi nəticəsində oksigen ayrır. Bu səbəbdən hava təmiz və saf olur. Su həm də abiotik faktor kimi digər canlı orqanizmlərin həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də yağış yağmaması həyat üçün əngələ çevrilə bilər. İnsanlar bunu yaxşı bildikləri üçün müəyyən mərasimlər icra edirdilər ki, yağış yasin.

“Həlimə varıdı, Məsimə varıdı, bular yığılardılar arvadlar, qoca arvadlar yığılardılar, uşaqlar bir dənə Çemçə xatun qayırdıla. Bu evləri dolandırardılar, deyərdilər:

Çemçə xatun yağ istər,

Xudadan yağış istər.

Əli qalid xəmirde,

Bircə qətrə su istər.

„Onnan ki, o adamıdı ustadıdı, məsələ, göyül istərdi yağış yağa çıxardı, bircə baydə su səpərdi bu Çemçə xatuna. Və deyərdi:

Çömçə xatun nə istər,

Şırhaşır yağış istər.

Əli-qolu xəmirde,

Bircə qaşiq su istər. [Güney Azərbaycan folkloru, 2020: IX kitab, s.302-303]

Havaların yağıntılı keçməsi kəndli üçün ruzidir, dolanışıqdır. İstər dağda, istərsə də çöldə. Ona görə də demişlər:

Dağa yağsa, çöl abadan,

Çölə yağsa, çöl abadan. [Güney Azərbaycan folkloru, 2020: IX kitab, s. 44]

Quşlar - inanclar - yasaqlar

Inanclar Çüney Azərbaycan folklorunda əsas yerlərdən birini tutur. Quşlarla bağlı iki nümunəyə baxaq: Evin həyətinə qəcələ gəlsəydi, deyərdilər: “Xeyir xəbər olasan, qəcələ!” Qəcələ sağsağana deyərdilər. Ona el arasında xeyir-xəbər quşu da deyirlər. Uşuq divarların başına qonub orda cükküldəyər. Cükküldəyəndə xoş xəbər gözləyənlər üzünü ona tutub: Oğlunun oğlu olub, qızının oğlu olub, kor qızının oğlu olub, nə xəbərlə gəlmişən, sağsağan – deyə soruşurdular. Bu quşa daş atmaq, onu vurmaq, öldürmək günah bilinib. Bu quş haqqında belə bir el qoşqususu da yaranıb:

Qacələ!

Çıxdı divarın başına.

Əyildi su içməyə,

Düzdü mirabın başına. [Güney Azərbaycan folkloru, 2020: XIX kitab, s.36].

Quşların faydaları barədə el-ağız ədəbiyyatında o qədər deyimlər var ki. Onların çoxunda quşlara toxunmaq, öldürmək yasaq sayılır. Bunu bir neçə yolla çatdırmağa çalışıblar. „Gec dil açan uşağa quş yumurtası verərlər, onda tez dil açar“ inancı isə ümumilikdə, quşlara toxunmamaq signalını verib. Və təbiət bu şəkildə qismən də olsa mühafizə edilib.

Mövsüm dəyişiklikləri – fəsil dəyişkənliyi

Yazın gəlişi ilə təbiətdə fəsil dəyişiklikləri baş verir. Qar əriyir, bitkilər göyərir, heyvanlar fəallaşır, yuvalama və çoxalma dövrü başlayır. Bütün orqanizmlərin həyatında canlanma baş verir. Ağaclar çiçəkləyir və barverməyə hazırlaşır. Ancaq xalq yaradıcılığı nümunələrində bəzi bitkilərin, o cümlədən qovaq, söyüd və s. ağacların meyvə əmələ gətirmədiklərinə işarələr var. Digər örtülütoxumlu bitkilər kimi bu bitkilər də çiçəkləyir və meyvə verir. Biz onları yemədiyimiz üçün barsız hesab edirik.

Yaz günündə qar olmaz

Söyüd qalxar bar olmaz. [Arazam, Kürə bəndəm, 1986: s.18]

XI əsr Güney Azərbaycan şairi Qətran Təbrizi mövsüm dəyişikliyi ilə əlaqədar xəzan dövründə havaların soyumasının bitkilərin inkişafına mənfi təsirini “Divan”ında aydın göstərib:

Ölləri şaxta, sazaq sardı, yaman əsdi küləklər,

Zəfəran tək saralıb, soldu gülüstəndə çiçəklər. [Mustafayev, Məmmədov, Mahmudov 2017: s.357].

Ümumiyyətlə, Q.Təbrizinin “Divan”ının əsasını təşkil edən mədhnamələrdə heyranedici təbiət təsvirləri özünə yer tapmışdır.

Şair canlı orqanizmlərin özünəoxşar nəsl törətməsini bioloji misallarla izah edir. Məsələn, “Hər qırmızı mərcan olmaz, hər yaşıl mina olmaz, yaxud “Yaxşı fidan ancaq yaxşı ağacdən əmələ gələ bilər” kimi fikirləri bunu göstərir. Şairin ədəbi irsində canlı və cansız təbiət bədii lövhələr şəklində əksini tapıb [Mustafayev, Məmmədov, Mahmudov, 2017: s.356-381].

Böyük sənətkarlardan çox azı Qətran Təbrizi kimi təbiət mənzərələrini təsvir və tərənnüm etməkdə ustad nümunəsi göstərə bilmişdir. Şübhəsiz, özündən sonrakı bədii söz ustalarına təbiətə münasibət baxımından Q.Təbrizinin təsiri olmuşdur.

XV-XVI əsrlərdə yaşayıb yaratmış Böyük Azərbaycan hökmdarı və şairi Şah İsmayıl Xətəinin yaradıcılığında Azərbaycan təbiətinə məhəbbət, əhalinin ətraf mühitə münasibəti, insanın ekologiyası əsas yerlərdən birini tutur. Şairin məşhur “Dəhnamə” əsəri “Bahariyyə” şeiri ilə başlanır:

Qış getdi, yenə bahar gəldi,
Gül bitdivü lələzar gəldi.
Quşlar qamusu fəfanə düşdü,
Eşq odu yenə bu canə düşdü... [Mahmudov Y.M. 2015: səh.31-56]

Şeir bütövlükdə yazın əlamətlərini bildirən mövsüm dəyişikliklərini əks etdirir; havaların istiləşməsi, təbiətin oyanması, bitkilərin və heyvanların həyatında çoxalma dövrünün başlanması, köçəri quşların uçub gəlməsi, çayların daşması və s. Şeirdə bioloji müxtəlifliyə aid çoxlu nümunələr var: heyvanlardan - day (at), ənqa (simurğ quşu), muş (siçan), qəzənfər (şir), əjdər (əjdaha, ilan), nəmir (pələng), xərguş (dovşan), qırqovul, bülbül (əndəlib), durna, laçın, turac, qumru, qu, çalağan, sığırçın, göyərçin, bayquş, kəklik, ötgün, bağıraqara, üğab, qur-qura, murçin, çürə, nərgə, qırlaquş (qaranquş), fəxtə (çöl göyərçini) və b-ni qeyd etmək olar.

Mövsüm dəyişikliyinə ən yaxşı nümunələrindən birini də Hacı Mehdi Şükühinin (XIX əsr) qoşmalarında görürük. “Keçər” qoşması bu cəhətdən səciyyəvidir:

Gül-gülə söykənib, lələyə lələ
Qumrular, bülüllər çəkərlər nalə
Saqi bu mövsümdə gətir piyalə,

Bir az keçməz payız gələr, yaz keçər. [Cənubi Azərbaycan antologiyası, 1981: I c., s.114]

XIX əsrdə yaşamış başqa bir Güney Azərbaycan şairi - Həbib Sair “Mahnı” şeirində fəsil dəyişikliklərinin əhəmiyyətindən danışır, qış olmasa, bahar olmaz deyir. Bu şeirində o, həmçinin küləyin (səhər yeli, nəsimi) faydasını qeyd edir, süsən və zanbaq kimi eyni fəsilədən olan bitkiləri adlarını çəkir:

Səhər nəsimiylə güllənər otlar,
Çəməndə açılar süsəni zanbaq
Dünyanın bəzəyən əməkdir ancaq
Olmasa qara qış, güllənməz bahar
Yağışlı payızlar, günəşli yazlar

Bu qara torpağı edərlər gülzar. [Cənubi Azərbaycan antologiyası, 1983: II c., s.238]

Məhəmməd Xəlifə (XIX əsrin I yarısı) isə “Nə yaxşı” adlı qəzəlinde bənövşənin, lələnin adını çəkir, Hər türfə sünbül açılmış o gülzarında deməklə, müxtəlif növ bitkilərin olduğuna işarə edir. [Cənubi Azərbaycan antologiyası, 1981: I c., s.183] Biz bunu biomüxtəlifliyə aid ən yaxşı poetik nümunələrdən hesab edirik.

Təbiətdə baş verən xəzan hadisəsi və mövsüm dəyişiklikləri Quzeydə olduğu kimi Güney Azərbaycan aşuqlarının qoşqularında da qabarıq verilir. Fəsil dəyişiklikləri canlıların həyat tərzinə təsir göstərən mühüm hadisədir. Bitkilərin həyatında baş verən mövsüm dəyişiklikləri Aşıq Abbas Tufarqanlıın (XVI-VII əsr) qoşma və gəraylılarında dürüst təsvir edilib.

Payız olcaq bağlar tökər xəzəli,

Bahar olcaq bağçalara bar gəli. [Aşıq şeirindən seçmələr: 2005, I c., s.128].

Payızda havaların soyuması ilə əlaqədar, gövdədə suyun və qidalı maddələrin hərəkəti zəfləyir. Tədricən yarpaqla əlaqə kəsilir. Beləliklə, xəzan hadisəsi başlayır; yarpaqlar tökülüb xəzələ çevrilir. Bu zaman zoğlar oduncaqlaşır. Qışa hazırlıq prosesi gedir. Yazda isə hələ yarpaqlamazdan əvvəl küləklə tozlanan bitkilərin çoxu çiçəkləyir. Beləliklə, yazın ilk əlamətləri görünməyə başlayır. Havalar getdikcə isinir. Bitkilər isə yarpaqlayır və çiçəkləyir.

Aşıq ədəbiyyatında canlıların həyatında reproduksiya, yemlənmə və bu kimi zəruri məsələlərə aid müxtəlif davranış xüsusiyyətləri də az deyil. Məsələn, XVII-XVIII əsrlərdə yaşayıb yaratmış Xəstə Qasım Tikmədaşlı ilə Ləzgi Əhmədin məlum deyişməsində (“üç ay keçər ayağ var, əli var”) qurbağanın reproduksiyası (çoxalma və inkişaf mərhələləri) elmi baxımdan doğru verilib. Belə ki, qurbağa kürü qoymaqla çoxalır. Kürüdən çıxan və çömçəquyruq adlanan süfrə 3 ay sonra quyruğunu itirir, ayaqları əmələ gəlir və yetkin qurbağaya çevrilir.

Həyatın yaranması

Marağalı Əvhədinin (XIV əsr) yaradıcılığında canlı aləm, onun yaranması və inkişafı geniş yer tutur. Şairin “Yaradılışın başlanğıcı” şeiri bu cəhətdən səciyyəvidir. O, həyatın mənşəyinin su, torpaq, hava və od kimi dörd ünsürdən başlanğıc götürdüyünü qəbul etmiş, onların qarşılıqlı təsiri nəticəsində qeyri-üzvi maddələrin, bitkilərin və heyvanların əmələ gəldiyini göstərmişdir:

Əl-ələ verərək dörd ünsür özü,

Məşhur üç mövludu yaratdı özü. [Mahmudov Y.M. 2015: səh.31-56]

Marağalı Əvhədinin “Bitkilərin və ağacların yaradılması” və “Heyvanların yaranması” şeirlərində bitki və heyvanların əmələ gəlməsi, inkişafı, həyat təzi, bioekoloji xüsusiyyətləri əksini tapıb.

M.Əvhədinin yaradıcılığında canlı orqanizmin bioloji xassələri, mühitə uyğunlaşma, üzvi aləmin inkişafı, ətraf nühitin qorunmasının əhəmiyyəti və s. məsələlər də yer almışdır.

Oxşamalarda biomüxtəliflik

Ən çox nazlamalarda (bəsləmələrdə, laylalarda) körpə uşaqları oxşayarkən heyvan və bitki adlarından, bəzən qiymətli daşlardan istifadə olunur. Bioloji müxtəliflik belə laylalarda daha yaxşı əksini tapır; inək, sərçə, ilan, ağ at və s.

Balama qurban inəklər,
Balam haçan iməklər?
Balama qurban sərçələr,
Balam haçan əl çalar?
Balama qurban ilanlar,
Balam haçan dil anlar?
Balama qurban ağ atlar,

Balam haçan çay atlar? [Cənubi Azərbaycan antologiyası, 1988: III c., s.493]:

Burda məqsəd təkcə sözlərin qafiyələnməsi, bir-birinə yaraşdırılması yox, obyektlərin faydalılıq cəhətdən tanınması, təbliği olmuşdur. Məsələn, ağ at çətinlikdən, dardan qurtaran, xoşbəxtliyə qovuşduran rəmz təki nağıllarımızda da vardır.

Heyvanların etologiyası, bioekoloji xüsusiyyətləri

Alıcı quşun dimdiyi iti olar [Cənubi Azərbaycan antologiyası, 1983: I c., s.519]

Məlum məsələdir; ovcul quşun dimdiyi əyri, güclü və iti olmalıdır ki, şikarını ələ keçirə bilsin. Ona görə belə görüb, belə deyiblər.

Bildirçinin şahlığı darı xırmandan sovluncadır [Cənubi Azərbaycan antologiyası, 1983: I c., s.520]

Bildirçin dənli bitkilərlə, əsasən onların toxumları ilə qidalanan quşlardır. Ona görə də xırmanda topanmış taxılların (buğda, arpa, darı və s.) həndəvərinə yığışib fürsət gözləyirlər. Taxıl sovlunmayana qədər ordan əl çəkmirlər. Quzey Azərbaycanda buna bənzər el sözü belədir: “Bildirçinin bəyliyi arpa sovluncadır” – Əslində, mahiyyət eynidir.

Güney Azərbaycan folklorunda oxuyuruq: “Ları xoruzlar yağ bağlar, qarışqalar bağ bağlar” [Cənubi Azərbaycan antologiyası, 1981: I s.528]

Bu deyimdə “ları” sözü cins bildirir, yəni uzunqıç, uzun boy, canlı, kök xoruz cinsi. Qarışqa isə mövsüm ərzində yuvasına daim ot bitkiləri daşıyır. Buna el arasında bağ bağlamaq deyirlər, yəni yem tədarükü görmək, qısa hazırlaşmaq.

Şan bağlayar arılar

Qonar gülə sarılar. [Arazam, Kürə bəndəm, 1986: s.162]

Burada bal arısının morfoloqiyası, davranışı xüsusiyyətləri və həyat tərzi iki misralıq folklor nümunəsində əks olunub: bilinir ki, arının rəngi sarıdır, çiçəkdən-çiçəyə qonub nektar toplayır və onu bala çevirir. Bala çıxarmaq və bəsləmək üçün şan düzəldir və s.

Biz uşaq oyunlarında kifayət qədər bioloji müxtəlifliyə aid ifadələrə, anlayışlara rast gəlirik ki, əksəriyyəti elmi məzmun kəsb edir. Məsələn, “Kosa-kosa”, “Bənövşə”, “Qələndər”, “İynə-iyne” oyunları bu cəhətdən səciyyəvidir. Və ya:

Şam ağacı, şatır keçi

Qoz ağacı, qotur keçi. [Arazam, Kürə bəndəm, 1986: s.168]

Birinci misrada “şatır” sözü cəld, çevik mənasında olub, ev heyvanlarından keçinin davranışına, bioloji xüsusiyyətinə çox uyğundur.

Aşağıdakı bayatı şəxsi kədərlə bağlıdır. Ancaq burada da reproduktiv əlaqələrə rast gəlirik. Turac bir ov quşudur. O həmçinin yırtıcı quşların yemidir. Qırğı kimi yırtıcıdan canını qaçmaqla – uçub ordan uzaqlaşmaqla qurtara bilir. Kiçik və gücsüz olduğu üçün onun yeganə xilas yolu düşməindən qaçıb uzaqlaşmaqdır.

Ey mənün Turac göylüm,

Qırğı gəldi qaç, göylüm.

Çəkil dağlar başına,

Qəm kitabın aç göylüm. [Cənubi Azərbaycan antologiyası, 1988: III, s.485]

Şifahi xalq yaradıcılığında da, yazılı ədəbiyyatda da bəzən ceyranın yayılma-yaşama yeri kimi dağlıq ərazi göstərilir. Təqdim etdiyimiz Güney Azərbaycan folklor nümunəsində isə doğru olaraq ceyranın düzənlik heyvanı olduğu göstərilir, hətta şeir parçasında dağların adı çəkilsə də belə, ceyranın otlaq yeri kimi düzən ərazi qeyd edilir:

Dağların o üzündə

Ceyran otlar düzündə. [Cənubi Azərbaycan antologiyası, 1983: II, s.339].

Belə bir maraqlı misala da nəzər yetirək:

Kəkliyəm mən kol üstə,

İki gözüm yol üstə... [Arazam, Kürə bəndəm, 1986: s.18]

Kəklik də ov quşudur. Zəif və acizdir, gücsüzdür. Həm təbii düşmənlərindən, həm də ovçulardan qorunmaq üçün ətrafı yaxşı seyr eləyib, şübhələndiyi obyektə uzaqlaşmalıdır. Ona görə də kolların üstünə qonur ki, ətrafı yaxşı görə və tez duyub düşə bilsin.

Ev heyvanlarından keçinin həyat tərzi, qidalanması, davranışı diqqətəlayiqdir. Təsadüfi deyildir ki, onların davranışı istər-istəməz adama xoş təsir bağışlayır.

Balaca-balaca çəpişlər

Yovşanın başın dişlər. [Arazam, Kürə bəndəm, 1986: s.73]

Yaz ayında keçinin körpə balaları otuxanda (ota buraxılında, dişləri çıxıb ilk dəfə ot yeyəndə) təzə çıxan yovşanın çiçək qrupunun toplaşdığı yumşaq hissəni qoparıb yeyirlər. O həm yumşaq, həm qidalı, həm də müalicə əhəmiyyətlidir. Ona görə də keçinin piyindən dərman kimi istifadə olunur, südü isə ana südüə yaxın olduğundan körpə uşaqlara məsləhət görülür.

İndi isə dəvə və qoyunla əlaqəli yaranmış deyimlərə baxaq:

Dəvə adamsız otlar,

Sürü çobansız olmaz. [Arazam, Kürə bəndəm, 1986: s.19].

Burada dəvənin gücü nəzərə alınıb. Onun çobana ehtiyacı yoxdur. Özünü müdafiə edə bilir. Sürü (qoyun, keçi) isə bundan mərhum olduğu üçün yırtıcı heyvanlardan çəkinir və asanlıqla canavar kimi təhlükəli, hiyləgər yırtıcının yemine

çevrilir. Aşağıdakı sayaçı sözündə bu münasibət konkret verilib, qoyunun davranışı təsvir edilib:

Canım a kürdü qoyun,
Otladı yurdu qoyun.
Ay qaranlıq gecədə,
Ayağın yerə döyər,
Görübdür qurdu qoyun. [Arazam, Kürə bəndəm, 1986: s.72].

Xalq yaradıcılığında heyvanlar və bitkilər arasında mənfi obrazlara çox rast gəlmişik. Ancaq heç də bunları elmi baxımdan doğru hesab etmək olmaz. Hər birisinin növ üçün müstəsna faydası vardır. Baxaq:

Dağ başını sar aldı
Gülü bağda xar aldı. [Arazam, Kürə bəndəm, 1986: s.28].

Sar – yırtıcı bioloji quş növüdür. Xalq yaradıcılığında səciyyəvi tipik mənfi obraz kimi verilir. Bu da onun yırtıcı quş olması ilə bağlıdır. Dağlıq ərazilərdə hündür zirvələrdə məskən salır. İkinci misrada “gülü bağda xar aldı” ifadəsi bəzi bitkilərin tikanlı olması ilə əlaqədardır. Bitkinin çiçəyindən toxum və meyvə əmələ gəldiyi üçün əsas orqan hesab edilir. Kənar təsirlərdən qorunmaq üçün bəzi bitkilərdə gövdə mənşəli tikanlar əmələ gəlir. Buna da el dilində “xar” deyiblər. Əfsanələrdə gülün aşıqı olan bülbülü tikan-xar yaxına buraxmır, maneçilik törədir. Ona görə də “xar-tikan” mənfi obraz kimi təqdim edilir.

Bəzən dörd misralıq bayatıda bir neçə fikir ifadə olunur. Aşağıdakı bayatıda portağal (narınc) meyvəsinin arxaik adı qeyd edilir. “Mən aşıqəm” ifadəsi bu bitkinin daha çox faydalılığına işarədirsə, ikinci misrada rənginin sarı olduğu bildirilir. Üç və dördüncü misralarda qida əlaqələri göstərilir. Sona (ördək) su-bataqlıq quşudur. Yırtıcı quş olan laçın onu havadan təqib edir və ovlamaq üçün ardınca suya enir. Bayatı yaradıcısı bu hadisəni yaxşı müşahidə etmiş və düzgün nəticə əsasında bu bayatını söyləmişdir.

Mən aşıqəm narınca,
İstərəm saralınca.
Sonam sallandı gəldi,
Laçın onun dalınca. [Arazam, Kürə bəndəm, 1986: s.14].

Həyatı bilavasitə torpağın altında keçən (məsələn, köstəbəyin, yereşənin) heyvanların qidası da, sığınacaq yeri də elə burada olur. Belə heyvanların görmə qabiliyyəti zəifdir, gözləri çox xırdadır. Adama elə gəlir ki, onların gözləri yoxdur, ancaq qaranlıq və ya yarımqaranlıq yaşayış mühiti bu heyvanların görmə qabiliyyətini degenerasiyaya uğradıb. Gözləri olmamış kimi görünür. Ona görə də belə bir tapmaca yaranıb:

Nə heyvandır görməz, ama gözü var? [Arazam, Kürə bəndəm, 1986: s.189].

Bu cür tapmacalar öyrədici xarakter daşıyır. Aşağıdakı tapmacada isə həyat üçün zəruri olan Günəş, Hava (yel) və Su kimi təbii sərvətlərdən bəhs edilir. Onları

tapmaq üçün düşünmək, müəyyən məlumatlara yiyələnmək lazımdır. Ümumiyyətlə, təbiəti yaxşı tanımaq onu qorumaq qədər vacibdir. Bu cəhətdən tapmacalar bizə kömək edir:

Odsuz yanar, qanadsız uçar, ayaqsız qaçar (gün, yel, su). [Arazam, Kürə bəndəm, 1986: s.189].

İnsan sərt soyuqlarda bərk üşüyür, hətta əsir, titrəyir. Heyvanlar arasında bu cəhətdən yalnız keçi insanla müqayisə edilə bilər. Çünki soyuğa dözümlü yoxdur, şaxtanı, sazağı yox, daha çox istini, günəşli havaları sevir. Bunu babalarımız yaxşı müşahidə edəblər və düzgün nəticə çıxarıblar. Burada qeyd edilən tükləri “biz-biz durmaq”, yəni “üşümək” ifadəsini Quzey Azərbaycanda da işlədirlər.

Təkəm, ay axta təkəm,

Boynunda noxta təkəm.

Tükləri biz-biz durub,

Görübür şaxta təkəm. [Arazam, Kürə bəndəm, 1986: s.70].

Xəstəliklərdən qorunma

Ən qədim dövrdən başlayaraq xəstə insanları şəfaverici bitkilərlə müalicə etmişlər. Sonralar bu məqsədlə heyvanların müxtəlif orqanlarından məlhəm-dərman hazırlamış, onunla azarlı adamları sağaldırmışlar:

İçində qurd-quş yağı.

Qurd-quş yağı dərmandı,

Canım sənə qurbandı. [Güney Azərbaycan folkloru, 2020: IX kitab, s.26].

Çaxır içən malın yeyər, bəng çəkən ağlın, tiryək çəkən ömrün [Arazam, Kürə bəndəm, 1986: s.94].

Bu gün bəşəriyyətin bəlasına çevrilən narkomaniya kimi belə, cəmiyyətdə mövcud olan digər zərərli vərdişlər Güney Azərbaycan folklorunda dürüst, ardıcıl və sistemli verilib.

Sağlamlığın şərti – təmiz hava, faydalı qida

İnsanların həyat tərzi, dolanışığı, yaşadığı mühit bilavasitə onun sağlamlığına təsir edən əsas göstərici kimi qəbul olunub. Məsələn, elə indi də təbabətdə sağlamlığın vacib şərtlərindən biri kimi təmiz havada gəzmək, təmiz hava olan mühitdə daha çox olmaq tövsiyə edilir. “Təmiz hava girməyən evə həkim girər” [Güney Azərbaycan folkloru, 2020: IX kitab, s.68].

Quzey Azərbaycanda isə deyərlər: Günəş girməyən evə həkim girər. Mahiyyətə eyni şeydir. Yəni sağlam mühit (su, hava, torpaq, günəş - istilik, işıq) canlı orqanizm üçün optimal şərait hesab olunur. Belə şəraitdə canlılar normal inkişaf edir, tez böyüyür, sağlam olur, öz nəslinin davamlılığını uğurla təmin edə bilirlər.

Qidanın tərkibi, faydalılığı, orqanizmə lazım olan kimyəvi komponentlərlə zənginliyi təkcə insanlar üçün yox, həm də yem kimi heyvanlardan ötrü çox vacibdir. Aşağıda iki misala baxaq. Birincidə arpanın qidalılığı, atı gümrah saxlaması, ona güc verməsi göstərilir. Xatırladaq ki, bir vaxt uzun səfərə çıxanlar, döyüşə gedənlər atı arpa ilə yemləyirdilər. Arpada günəş enerjisi daha çox toplanır, qida maddələri bol olur. İkinci misaldan belə nəticəyə gəlmək olar ki, adi otların nəinki özü, heç çiçəkləri də arpa qədər qida keyfiyyətinə malik deyil.

Atlar yeyər arpanı,

Yeməsə, çıxar canı. [Güney Azərbaycan folkloru, 2020: IX kitab, s.35]

Urmudan gələn atlar,

Arpa tapmaz, gül otlar. [Güney Azərbaycan folkloru, 2020: IX kitab, s.34]

Əvvəlki dövrlərdə uşaqlar arasında çiçək, qızılca kimi xəstəliklər geniş yayılmışdı, elə indi də intensiv olmasa da, baş verir. Güneyli nənələrin laylaları bizə bunu xatırladır və uşaqlığımıza qaytarır. Tanrıdan uşaqları, körpələri qorumağı diləyirlər:

Laylay dedim ucadan,

Səsim çıxmaz bacadan.

Tanrı səni saxlasın,

Çiçəkdən, qızılcadan. [Arazam, Kürə bəndəm, 1986: s.70]

Dastanlarımızda təbiətin zənginliyi, onun şəfaverici xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir. Güney Azərbaycanla bağlı dastanlarda da bu istisna deyil. Ümumiləşdirilmiş şəkildə “Aşiq Qərib” dastanında iki-üç nümunəyə nəzər yetirək. Aşiq Qəribin və qarının dilindən deyilir:

Təbrizin ətrafı dağdı, meşədi...

Bağça burda, bağman burda, bar burda,

Heyva burda, alma burda, nar burda.

Yaxud

Bağça desən, bağman desən, var burda,

Cana min cür dərman desən, var burda. [Azərbaycan dastanları, 2005: III c., s.15-17]

Dastanda adları çəkilən meyvələrin hər biri şəfaverici gücə malikdir. Təbrizin ətrafının meşə və dağlarla əhatə olunması ekoloji mühitin sağlam olmasına işarədir. İnsanın sağlamlığı və uzun ömürlüyündə bunun böyük əhəmiyyəti vardır.

Nəticə

Güney Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı geniş profilli sənət növlərindən biridir. Burada əhalinin ətraf mühitə münasibəti müxtəlif folklor janrlarında öz ək-

sini tapır. Apardığımız araşdır-malar göstərir ki, aşıq sənəti ictimai-siyasi hadisələrə, o cümlədən təbiət və təbiət hadisələrinə münasibət bildirməklə kifayətlənmir, həm də ekologiyanın müxtəlif aspektlərinə toxunur. Ətraf mühitin qoruması tarixinin öyrənilməsi xalq yaradıcılığı üçün səciyyəvidir. Belə ki, hələ elmin yaxşı inkişaf etmədiyi çağlarda təbiət-insan münasibətləri yalnız folklor nümunələrində, məsələn, tapmacalarda, laylalarda, atalar sözlərində, dastanlarda, aşıq ədəbiyyatında, xalq mahnılarında ifadə olunurdu. Məqalədə həmçinin XIX əsrin II yarısında yaşayıb yaratmış şairlərin şeirləri ekoloji cəhətdən araşdırılmış, maraqlı fikirlər irəli sürülmüşdür.

Apardığımız tədqiqatlar deməyə əsas verir ki, folklor yaradıcılarının və ekologiya elminin yaranmasına qədərki dövrlərdə təbiət-insan münasibətləri daha sıx olmuş, ətraf mühitin öyrənilməsinə daim ciddi maraq göstərilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində canlıların yaşayış şəraiti, qidalanması, mühitə uyğunlaşmaları, davranış xüsusiyyətləri kimi vacib, həyati amilləri əks etdirən nümunələrə rast gəlirik. Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, həyatın əmələ gəlməsi haqqındakı klassik fikirlər həm də Güney Azərbaycan ədəbi mühitində mövcud olmuşdur. Tədqiqat prosesində aydınlaşdırdıq ki, yaradıcılığına müraciət etdiyimiz müəlliflər öz əsərlərində faydalı işləri təbliğ etmiş, zərərli vərdişləri isə pisləmişlər. Belə nəticəyə gəlirik ki, Güney Azərbaycan folklor yaradıcılarının, klassik aşıq və şairlərin ekoloji maarifçilik fəaliyyəti təbiətin qorunub salamat qalmasında zəruri əhəmiyyət kəsb etmişdir və edir. Bu, Güney Azərbaycan folklor mühitinin, folklor daşıyıcı-larının, aşıq və şairlərinin təmsalında bir örnək kimi diqqəti çəkir.

ƏDƏBİYYAT

1. Arazam Kürə bəndəm. / Tərt.ed. Abdulla. Bakı: Yazıçı, 1986, 198 s.
2. Aşıq şeirindən seçmələr. / Tərt. Ə.Axundov, İ.Abbaslı, H.İsmayılov Bakı: I c, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 376 s.
3. Azərbaycan dastanları. Beş cildə. III c. / Tərtib ed. Ə.Axundov. Bakı: Lider, 2005, 328 s.
4. Cənubi Azərbaycan antologiyası. I Hissə. / Tərt.ed. Mənafi M., Əkbərov Z., Qasımova R. Bakı: Elm, 1981, 384 s.
5. Cənubi Azərbaycan antologiyası. II Hissə. / Tərt.ed. Mənafi M., Əkbərov Z. Bakı: Elm, 1983, s. 205-212
6. Cənubi Azərbaycan antologiyası. III Hissə. / Red. İbrahimov M. Bakı: Elm, 1988, s.192-194
7. Güney Azərbaycan folkloru. IX kitab. / Maşallahqızı M. Bakı, Elm və təhsil, 2020,-352 s.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər • 2024/1

8. Mahmudov Y.M. Azərbaycan klassik şair və düşünürlərinin eserlərində ekoloji fikirlərin inşisi (XI-XIX. Yüzyılları) // T.C. Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosial Bilimler Dergisi Türk Dili ve Edebiyatı Sayısı, Cild 5- sayı 9 - Haziran 2015, səh.31-56

9. Mustafayev Q., Məmmədov A., Mahmudov Y. Ekologiyadan əvvəlki “ekologiya”. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 520 s.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant: 15.02.2024

Son variant: 27.02.2024